

Les fragilitats identitàries del País Valencià

Alfons Cucó

Contràriament al que volia el príncep de Metternich per a la Itàlia del seu temps, el País Valencià no podria definir-se com una «expressió geogràfica» sinó com un producte de la cultura o, potser millor encara, com el producte d'una determinada cultura que naix en aquesta estreta llenca de la península Ibèrica arran del segle XIII, amb la conquesta del rei Jaume I i l'inici d'una repoblació fonamentalment catalana, tot i que —com advertia significativament el personatge del Tirant— va estar poblada ben d'hora per «moltes nacions de gents»,¹ un fet, sense dubte, que d'una o altra manera s'ha mantingut al llarg del segle.

Més producte, doncs, de la història que no de la geografia, el País Valencià —o, si es vol, el Regne de València, terminologia institucional que manté una completa vigència fins a l'abolició borbònica de la foralitat— deu la seua existència a la decidida voluntat històrica d'aquell monarca, que sobre una base ètnica fonamentalment —però no exclusivament— catalana, funda *ex novo* una comunitat política autònoma i la dota d'unes estructures jurídi-

ques i polítiques que van romandre estables al llarg de vora mig mil·lenni. Segle i mig després de la conquesta, el 1383, fra Francesc Eiximenis assenyalava com «encara que sia vengut e eixit per la major partida de Catalunya e li sia al costat, emperò, no es nomena Poble Català, ans, per especial privilegi ha nom propi e es nomena Poble Valencià».²

Però malgrat aquest caràcter privatiu —«especial» o autònom— del Regne, sembla fora de tot dubte que la nova entitat política havia de mantenir (i així ho va fer almenys al llarg d'uns tres-cents anys) un cert equilibri entre la seua pertinença al conjunt de la Corona d'Aragó, i la seua vinculació a una etnonació medieval integrada també per catalans i baleàrics. En aquest darrer sentit resulta ben eloqüent el missatge que els regidors de la ciutat de València adreçaven el 1393 —és a dir, només deu anys després de les observacions d'Eiximenis— als regidors mallorquins: «...Sancta Maria, e çhon és la vigor de la nació cathalana, que fahia tributàries totes altres nacions circunvehines? E ara, hòmens de no-res e ineptes nos fan tals e tants dans e oltratges, no sens vituperi de tota la nació e de tota la christianitat [...] E proferim-nos a fer sobre tot acò, en-semps ab vós e ab Catalunya, tot ço que nos ens sia...».³

Alfons Cucó és catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat de València. És autor, entre altres, d'*El valencianisme polític* (Afers, 2001; 1a ed., 1971), *País i Estat. La qüestió valenciana* (Tres i Quatre, 1989), *El despertar de las naciones* (PUV, 1999) i *Roig i blau. La transició democràtica valenciana* (Tàndem, 2002).

La transparència del text citat, que reflecteix amb tota claredat qui era el subjecte del document –és a dir, qui era *tota la nació*– farà innecessari insistir en l'abast d'aquesta etnonació medieval basada en la llengua, en la cultura i en els orígens, elements que, en últim extrem, definien i donaven coherència a aquesta concepció «nacional». En aquest sentit podia escriure el cronista Muntaner: «vos diré una cosa que us meravellarets [...] que d'un llenguatge solament de negunes gents són tantes com catalans. Que si volets dir castellans la dreta Castella poc dura e poca cosa és: que en Castella ha moltes províncies qui cascun parla son llenguatge, qui són així departits com catalans d'aragoneses; e si ben catalans d'aragoneses són d'un senyor, la llengua llur no és una, ans és molt departida».⁴

Aquesta concepció nacional medieval era també, com és ben sabut, projectada cap enfora, i així els habitants d'aquesta etnonació –que, d'altra banda, feien compatible la seua condició amb el seu món institucional privat i amb el respectiu encaix dins la Corona d'Aragó– foren per segles coneguts internacionalment com *catalans* i, en aquest sentit, el Bembo podia escriure el seu conegut lament, «Oh, Dio, la Chiesa di Roma in mani dei catalani», fent òbvia referència a la Roma dels Borja de Xàtiva. Encara en 1539, quan Baltasar de Romaní tradueix al castellà les obres d'Ausiàs March, no oblidava consignar la seua condició identitària: «caballero valenciano de nación catalana».

Aquest delicat equilibri en el qual es combinen autonomia i confederació política amb la identificació «nacional» pròpia dels temps medievals iniciava una davallada –que en diversos aspectes té molt de fulgurant– com a conseqüència del nota-

ble canvi d'escenari polític que va implicar la unió dinàstica amb Castella. Una davallada col·lectiva que, en qualsevol cas, es fonamenta en unes noves relacions de poder entre els estaments nobiliaris i una Corona que, encara en vida del rei Ferran, va anar convertint-se en una institució que solament de manera nominal pot seguir considerant-se «valenciana». D'aquesta manera l'aristocràcia autòctona, civil o eclesiàstica, sempre molt més lligada a la monarquia –al poder reial– que, per exemple, els nobles catalans, iniciava a partir del segle XVI un procés d'estranyament respecte del propi país que algunes dècades després conduiria a un ostensible trencament del vell patriotisme tradicional del Regne valencià, brillantment analitzat per James Casey,⁵ qüestió sobre la que hem de tornar tot seguit.

Causes endògenes, doncs, però també exògenes, entre les quals una no precisament secundària rau en el literal enlluernament amb què la noblesa autòctona va contemplar la irresistible ascensió de Castella com a gran potència mundial de l'època. Una Castella en la cimera del seu esplendor militar, polític i cultural que –com volia imaginar Lope de Vega a la *Jerusalén conquistada*– «también donde el Jordán los campos baña / pasó el castillo y el león de España».⁶

Malgrat que òbviament la mateixa existència de l'estructura institucional i foral del Regne valencià limitava objectivament les ànsies de poder castellanques que segles després es desfermarien de manera ostensible amb la Nova Planta, l'incipient però creixent afebliment del vell patriotisme valencià, venia acompanyat per una presència i una penetració també creixents dels castellans en els llocs més alts de go-

vern del Regne. «Estos castellans s'ho beuen tot»,⁷ constataven el 1557 els interlocutors catalans i valencians als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Sense dubte no era aquest un judici hiperbòlic. Al punt més alt de la seua onada imperial, els castellans no sols «s'ho bevien tot» als territoris lligats tradicionalment a la Corona d'Aragó –com és ben notori especialment a Nàpols, sobretot arran dels vint anys de virregnat de don Pedro de Toledo,⁸ un fill del segon duc d'Alba–, sinó que un simple examen de la llista dels cognoms i dels títols dels virreis de València a partir de la desaparició de la reina-virreina Germana de Foix resulta aclaparador en favor de la noblesa castellana,⁹ i no ho és menys la llista d'una altra mena de noblesa –la noblesa eclesiàstica que encarnaven els arquebisbes de València. Dels deu arquebisbes que pertocuen a l'etapa compresa entre el Concili de Trento i la Nova Planta, solament dos eren nascuts dins dels límits del territori valencià.¹⁰

Aquestes dades, d'altra banda tan elementals, mostren al meu entendre algunes notes que no haurien de passar desapercebudes. En primer lloc el fet que malgrat la subsistència –encara sense perills aparents– de la tradicional estructura institucional del Regne, difícilment podria considerar-se que, en aquestes circumstàncies, els valencians es governaven ells mateixos. No solament havien perdut substancialment la seua capacitat d'influència en territoris del món mediterrani en els quals havien florit no feia massa dècades les «il·lusions itàliques», sinó que fins i tot en l'àmbit més estrictament domèstic anaven reduint-se progressivament a posicions subordinades i subalternes. La monarquia s'identificava de manera creixent amb Cas-

tella i, en qualsevol cas, aquesta identificació comportava que si els valencians (certs valencians almenys: aquells que volien o pretenien gaudir dels favors del poder reial) pretenien assolir posicions d'influència respecte de l'únic poder concebible –el poder reial– havien de substituir els vells paràmetres per uns altres de nous, que reemplaçaren la tradicional centralitat que el Regne, com a comunitat política, havia tingut per als seus habitants.

Si el rei era «castellà» –com observava astorat Joan Magarola, enviat català a la cort de Felip IV–,¹¹ el tarannà dels seus súbdits distingits devia ser equiparable. «Quiero [...] que te olvides de tu patria y que no te acuerdes de Valencia –escrivia Cristòfor Crespí de Valldaura, un personatge crucial de la noblesa valenciana del barroc, a un germà seu que guerrejava a Flandes– [...] quitarte el amor del Micallete que es vil amor e infame cudicia».¹²

En resum: al llarg del segle XVI començaven a fer aigua –bàsicament com a conseqüència dels nous conceptes de poder polític– les concepcions tradicionals sobre l'autonomia de la comunitat, mentre que, al mateix temps, també l'edifici polític de la Corona d'Aragó començava a ser un record del passat. El segle que encara havia començat amb uns Borja –*valentinus* per confessió pròpia, *catalanus* per als seus adversaris romans– al soli pontifici, anava a concloure, com comentava Emili Gómez Nadal, amb l'emigració d'un altre xativí, l'extraordinari pintor Josep Ribera, que seria conegut en aquelles terres amb el definitori nom de l'*espanyoleto*.¹³ Una qüestió de noms que no era, en absolut, innocent.

Els canvis de poder suara al·ludits no podien no reflectir-se d'una manera o altra

en la llengua, en tant que la llengua ha estat ben sovint —com entenia el gramàtic Nebrija— «compañera del imperio», siga quina siga la definició que vulguem donar ara a aquest darrer mot. En el cas valencià, el que caldria subratllar és la velocitat i, si es vol, els límits i el context del procés de substitució lingüística. En efecte, a les darreries del xv el català es trobava sense dubte al seu zenit, no solament respecte de l'ús social, sino igualment pel que fa tant al seu prestigi de llengua de la cancelleria reial, com al seu esplendor cultural. La València del xv, en definitiva, s'erigia com a capital indiscutible de la cultura catalana. Resulta sorprenent i admirable com després de tantes dècades d'allunyament del seu país nadiu, el papa Alexandre Borja podia mantenir el català a Roma com a llengua de relació familiar, i més sorprenent encara que els seus fills Cèsar o Lucrècia —que no solament no havien ja nascut al regne, sinó que mai no hi havien viscut— utilitzassen habitualment el català, com mostra l'epistolari compilat pel pare Batllori.¹⁴ No molts anys després d'aquesta insòlita situació, i al mateix ducat de Gandia, se'n donava una altra que no era menys insòlita: l'aparent fluïdesa i velocitat amb la qual es castellanitzaven els ducs valencians, emparentats ja amb les més nobles famílies castellanes. El castellà s'havia convertit —o estava en procés de convertir-se ràpidament— en la llengua del príncep i de l'entorn del príncep, amb el que tot això implica d'encetar un procés, encara espontani i socialment descendent que, de moment, havia d'afectar tan sols els sectors més elevats dels estaments privilegiats.

Els excel·lents treballs de Vicent Pitarch¹⁵ han posat de relleu la rellevància

que en la castellanització lingüística —la docilitat política sempre va de la mà de la substitució lingüística— va tenir, al llarg del segle XVI i especialment al XVII, una església castellana i aristocratitzant que de manera creixent, però especialment arran de Trento, afavoreix decididament la introducció de la llengua forastera com a vehicle d'administració eclesiàstica i també com a llengua de predicació. En aquest sentit Pitarch escriu sense embuts que «en la mesura que la castellanització del País Valencià era una aventura rotundament pròpia i identificadora dels sectors nobiliaris esdevenia, doncs, un projecte així mateix propi —en la proporció que li pertocava— dels elements elevats de la clerecia».¹⁶ És per això que a les trones d'un cert prestigi social —o que volien tenir un cert prestigi social— el castellà va anar guanyant més i més posicions, mentre que el català popular —el *valencià*— era cada vegada més i més reduït als estrictes àmbits de la quotidianitat i al món rural. Amb un plantejament com aquest resulta obvi quin havia de ser el resultat final del conflicte lingüístic a l'església valenciana.

El castellà era ja al començament del XVII la llengua de prestigi a la societat (i per tant també a l'església) valenciana, fins al punt que la utilització del català anava convertint-se acceleradament en un estigma social del qual molts —i no solament l'alta noblesa— volien alliberar-se. En aquest sentit entenc que pren la seua exacta dimensió la petició feta al rei per la vila de Castelló de la Plana el 1636, en la qual es pot llegir que «el Obispo de Tortosa ha decretado que en su Diócesis se predique en lengua materna,¹⁷ de que ocasiona a que muchas almas no tengan el pasto espiritual qual conviene porque apenas se ha-

lla predicador para predicalles, y esto ha hecho so pretexto de que en las villas y lugares de dicha Diócesis no entenderán la lengua castellana, y como la dicha de Castellón y los vezinos de ella la entiendan tanto como lo que más, así por ser populosa como por tener mucha gente luzida que la componen. Pido y suplico a V. Ma. mande despachar una real carta al dicho obispo para que no impida predicar en lengua castellana en dicha villa de Castellón, como se ha predicado en tiempo de todos los obispos predecesores...». ¹⁸

El fet, que sens dubte és més que una anècdota, expressa una vegada més, al meu entendre, que la «qüestió valenciana» –tal i com d’una manera o altra es planteja des del segle XVI– és una forma específica de relació dels valencians amb el poder (el rei és, en definitiva, el garant suprem de la castellanització) i, al mateix temps revela amb gran cruesa els entrellats d’una societat civilment decapitada. El caràcter de *populosa* vila (uns 1.500 veïns sembla que componien aquells anys la demografia de Castelló) i el *tener mucha gente luzida*, no eren sinó pretextos grollers que subratllen molt bé el trencament accelerat del vell patriotisme tradicional –ací en la seua versió lingüística–, i com certs individus de determinats estrats dirigents valencianes eren de «molls» davant el poder: «molls valencians» i també –si volíem repetir els acerats dicteris de mossèn Pere Joan Porcar– «malaventurats i molt temerosos i medrentats valencians». ¹⁹ En tot cas, la primera meitat del XVII és una època en la qual, en àmbits ben diversos, es reflecteixen ben sovint comportaments semblants, i així el notari de Nules Marc Antoni Ortí posava de relleu com «en algun temps, i no tan antic que jo no l’haja con-

gut, solia fer-se tan gran estimació de la llengua valenciana, que quan tant en les Junes de la Ciutat, estaments i altres, algú dels valencians que es trobava en elles se posava a parlar en castellà, tots los demás se enfurién contra ell dient-li que parlás en sa llengua. Ara és tan al revés que en casi totes les juntes se parla en castellà». I Ortí blasmava contra «la molta abundància que hi ha de subjectes, que els pareix que tota la seua autoritat consistix en parlar en castellà». ²⁰

Es pot pensar, doncs, que s’havia produït una fractura, un trencament cert, entorn del primer terç d’aquest segle i que, amb una gran probabilitat, es pot simbolitzar en 1626 en la notòria inflexió esdevinguda en les relacions entre el poder reial i el foral amb motiu de la convocatòria per Felip IV de les Corts Valencianes a Montsó –és a dir fora del regne– en evident contrafur. «Quejáronse los valencianos –escriu Teodor Llorente en 1886, en una narració molt similar a les redactades coetàniament per Perales i per Lafuente, basades totes elles en els *Anales de Aragón* de Dormer– de que las Cortes de este reino se celebrasen fuera de él haciéndoles de peor condición que á los aragoneses y catalanes. —‘Es que tenemos a los valencianos por más muelles’, contestó desdeñoso el conde-duque. —‘Si V.E. quiere decir, replicó D. Cristóbal Crespí de Valldaura, representante de los nobles de Valencia, que son más blandos al gusto del rey y de sus ministros, aunque atropellen sus conveniencias y derechos, éste es un mérito más para conseguir lo que suplican’. Quienes se expresaban así –concloïa un cronista tan poc forassenyat com Teodor Llorente– estaban dispuestos a pasar por todo». «Las Cortes de Valencia de

1626 –comenta d'altra banda Lafuente– [...] concluyeron con la humildad de un esclavo que obedece á la voz y al mandato de su señor».²¹

En qualsevol cas, si a Catalunya –i pels mateixos anys– la constatació dels enviats catalans a la Cort de Madrid fou que el rei era simplement un monarca castellà voltat d'una estructura de poder contrària a Catalunya –i tots ben disposats a utilitzar «la saludable medicina del rigor»–,²² a València, al contrari, una aristocràcia servil mostrava clarament la seua dimissió com a classe dirigent valenciana, i la seua satel·lització respecte d'un poder que, definitivament, poca cosa tenia a veure amb el vell Regne. Des d'aquells moments comença a ser clar que, malgrat la continuïtat formal de les institucions regnícoles, «los valencianos se contentan con sólo el nombre de reino que poseen», per expressar-ho amb les paraules del portugués Francisco Manuel de Melo, cronista de la Guerra dels Segadors.²³

També resulta, però, cert que malgrat la precarietat indubtable del règim foral valencià, és aquest règim –tot i la seua decadència– el que encara garanteix, en definitiva, no solament la permanència i l'homogeneïtat del territori, sinó també la continuïtat de la llengua pròpia com a única llengua oficial del país. És per això que la denominada Guerra de Successió a la Corona d'Espanya –un conflicte decisiu, complex i polièdric– constitueix un punt de ruptura capital en la història del País Valencià i també en la configuració d'una nova manera d'entendre l'Estat tot i que, per descomptat, no es puguin menys-tenir els antecedents presents, com a mínim, des dels projecte d'Unió d'Armes concebuts pel comte-duc d'Olivares.

Amb la Guerra de Successió –amb les seues capitals conseqüències– finalitzava un període d'assimilació i de castellanització espontània i descendent, sempre d'abast limitat, per entrar decididament dins una etapa de violència i coerció de llarga durada que ha resultat definitiva en les concrecions de les fragilitats identitàries –dibuixades, com hem vist, en etapes anteriors– i que perfila les febleses valencianes en el sorgiment del món contemporani.

No caldrà insistir, ara i ací, en llargues descripcions sobre la ferocitat de la guerra i com «era corto el gran número de árboles para ahorcar a los transgresores»,²⁴ però el ben cert és que la repressió bèl·lica i postbèl·lica fou terrible i extremada, i diverses viles i ciutats valencianes foren destruïdes. Xàtiva, incendiada per les tropes franco-castellanes es va convertir des d'aleshores en símbol popular de la desfeta. Tractats com habitants d'un «país rebel» (rebel·lia que alguns consideraven que «se le pegó al Reyno de Valencia, [d]el contagio del Principado de Cataluña»),²⁵ encara en 1715, vuit anys després de l'abolició *manu militari* dels Furs, el bisbe de Sogorb, el castellà Diego López Vaquerizo, que devia tenir ben present tot el que s'havia esdevingut a Xàtiva / San Felipe, escrivia un *memorandum* al nou rei en el qual assenyalava que «estando ya domada la altivez de los naturales» caldria «procurar borrar lo que tenía la Corona de Aragón antes de la conquista», cosa que «será muy conveniente, no sólo al Rey y a la Monarquía, sino a ellos mismos». En aquest sentit suggeria, ni més ni menys, que «mudar los nombres de los Reynos en provincias, y los de las capitales, poniéndoles los de sus Patronos u otros, y sería

especialmente útil en estas que tienen humos de Repúblicas, para que se allanasen».²⁶

La caritativa proposta que tan evangèlicament suggeria el bisbe de Sogorb és una mostra contundent del tarannà amb el qual determinades elits filoborbòniques abordaven els anys de la postguerra i que, si haguessen estat escoltats pel monarca —que així esdevenia, irònicament, un poc «centrista»— haurien fet proliferar «San Felipe», o d'altres santes advocacions tant a la nostra geografia com a les geografies veïnes, seguint un model de toponímia tan estès pels vasts horitzons hispanoamericans. En qualsevol cas, poc es pot dubtar de l'esperit de colònia que en tants aspectes s'imposà als territoris conquerits. Isidor Planes, un valencià que havia estat fervorosament proborbònic, així ho explicava sense embuts: «Nos motejáis y sois premiados; y nosotros mortificados con varios gravámenes sin excepción de buenos ni malos; y nos echáis las leyes castellanas, en todo destructoras de las conveniencias de los paysanos deste Reyno, y esto sólo por mirar a vuestras propias conveniencias, sin mirar a otro fin que a levantaros con todos los puestos de judicatura y gobierno político, ajándolo todo con malos y tiránicos modos, sin mirar otro fin que el hazer doblones. Advertid que cuando leíamos las cosas que refieren las historias mexicanas de las tyránías de los ministros castellanos y las que se refieren los portugueses, que las teníamos por imposturas; pero cuando hemos visto vuestro modo de proceder, que hazemos otro juicio; y decimos: 'tengámonos lástima de ser gobernados por esta nación. Dios le abra los ojos al Rey para conocerla y desviarla del gobierno deste Reyno y de todos los dominios españoles'».²⁷

En qualsevol cas, i més que insistir en aspectes generals tant de la conquesta com de l'ocupació borbòniques —que, d'altra banda, textos com els anteriorment citats fan ja prou transparents— el que ara caldria és subratllar determinats trets que, pel que fa al País Valencià, resulten d'una certa singularitat. En efecte, tot i que les característiques de l'ocupació i posterior representació poden en molts casos generalitzar-se al conjunt de la Corona d'Aragó, el cas valencià posseeix unes determinades peculiaritats que no solament el singularitzen dels altres territoris sinó que, a més a més, tenen una especial transcendència tant en els aspectes cívics com des del punt de vista «nacional».

Com és ben sabut, la Nova Planta presenta al País Valencià uns aspectes de duresa política que no es donen tan abruptament als altres territoris de la Corona d'Aragó que si, certament, van perdre al mateix temps que el País Valencià, i per les mateixes raons —que no són altres sinó el «justo derecho de conquista»—, el conjunt de les seues institucions forals i el seu dret públic, van conservar en canvi una part del seu dret privat, amb tot el que això va implicar —per exemple, a Catalunya— de continuïtat de la seua catalanitat. Una catalanitat que *nolens volens* encara distingia el seu país dels altres territoris del rei d'Espanya, fet que ajudava els catalans a conservar la consciència d'integrar una col·lectivitat diferenciada. Al País Valencià, al contrari, es destruïa la pràctica totalitat del seu món jurídic tradicional —el dret públic, però també el privat— i en aquest sentit s'hi afegia un factor més (i no precisament d'escassa importància) que contribuïa a anorrear l'existència d'una valencianitat que podia, ni que fos precàriament,

ajudar a mantenir la consciència col·lectiva pròpia o, com a mínim, el record d'haver estat una comunitat diferenciada.

Em sembla que aquesta reflexió no s'allunya gaire de la que, pel seu compte, es feia Gregori Maïans el 1763 en escriure sense embuts –emparat, per descomptat, en la privacitat de la literatura epistolar– que «los castellanos quieren quitarnos aun la memoria de nuestra antigua libertad: gente enemiga de todo el género humano».²⁸

En tot cas el fenomen que subratllava Maïans havia començat el segle XVII quan, de la manera que molt justament reflecteix J. H. Elliott, monarquies centralitzadores havien tractat de reduir, o d'anorrear, l'organització privativa –en la majoria dels casos d'origen medieval– dels Països Baixos o de Catalunya, però també de Bearn, del Llenguadoc, d'Escòcia o de Bohèmia, en tot allò que feia referència al dret i al costum.²⁹

Als països de la Corona d'Aragó, de fet, l'anorreament gairebé complet d'aquestes estructures tradicionals, del dret i del costum, s'havien consagrat com sabem als inicis del XVIII en circumstàncies que no caldrà ponderar de nou. Pel que respecta al País Valencià aquesta destrucció va estar total: una destrucció acompanyada, d'altra banda –si hem de creure Gregori Maïans–, per una operació que no era altra sinó la de voler esborrar la llibertat antiga. En últim extrem el cas valencià ens remet a una operació d'alt nivell coercitiu que, de tota manera, s'ha de completar, al mateix temps, amb un elevat grau de col·laboracions endògenes. Així ho explicitava el menor dels Maïans, Joan Antoni –que arribà a ser rector de la Universitat de València–, el qual, el 1784, escrivia a un dels

seus corresponsals les següents lapidàries consideracions: «Entre las instrucciones secretas que tenía el Gobernador militar de Tarragona, que murió en Alicante, una de ellas era acabar el language del país: Lo mismo se mandará en éste; aunque no es menester cuidado en practicarlo, porque los valencianos saben arruinarse a sí, y a sus cosas, primorosamente. No ai fuerzas para resistir esa política que no se me acomoda».³⁰

Pel que fa a la llengua –que òbviament constituïa el comentari central de Joan Antoni Maïans– no insistiré ací de nou en els orígens d'un procés d'autodestrucció que, per subratllar una incisiva consideració del rector de la Universitat de València, havia passat a ser al País Valencià «de dueña a criada».³¹ És cert que, com he tractat d'assenyalar en pàgines anteriors, la mateixa pervivència de la realitat foral –tan malmesa com es vulga– havia contribuït a captenir el retrocés lingüístic. *Nolens volens* el català era encara a València, fins els primers anys del XVIII, l'única llengua oficial del país. La desaparició forçada de l'estructura institucional atorgaria mans lliures als diversos agents castellànitzadors que, a partir d'aquell moment, podien exhibir a cara descoberta i sense amagar procediments coercitius els seus propòsits.

En l'àmbit eclesiàstic, per exemple, el lent i astut combat contra l'idioma, encetat a les etapes anteriors anava a mostrar-se obertament, i així els bisbes castellans amb seu a València o a Oriola extremaven la seua oberta política contra la llengua del país. Pastors i instruccions, documentades almenys des de 1740, la prohibien expressament. Així ho feia el bisbe d'Oriola Juan Elías Gómez de Terán, el qual «visto

y reconocido este libro de Baptizados, etc., su Iglesia Colegial de Sn. Nicolás de esta ciudad [Alacant], mando que desde ahora en adelante se estiendan los motes en Idioma Castellano, con las expresiones y modalidades prevenidas en las visitas antecedentes, con apercibimiento de que, por cada Mote que se hallase escrito en valenciano será multado el Cura ó Teniente que le hubiese escrito, en una libra de esta Moneda para el gasto de Cera del Altar del Ssmo. Sacramento».³²

En aquest context coactiu, el segle XVIII havia de ser necessàriament el de la castellanització definitiva de l'església valenciana i de pràcticament totes les seues manifestacions lingüístiques. Per voluntat explícita de la seua jerarquia –i amb l'aquiescència activa o passiva de la parròquia– el català quedava pràcticament extramurs de l'església valenciana, amb les múltiples conseqüències col·lectives que d'aquest fet s'han derivat. La fragilitat identitària, ja ben present, rebia així un colp essencial. Hi hagueren excepcions, sens dubte, però tan escasses que no fan sinó confirmar la regla general.

Així, cap al 1820 el col·loquier Manuel Civera encara expressava la seua admiració per fra Gabriel Ferrandis que «compongué un catesisme en la nostra llengua, per els que no nentenen atra, saberen lo presís y nesesari pera salvarse».³³ Amb molta probabilitat Civera feia segurament referència a la *Instrucció breu y clara de lo que los Pares y Amos debuen amostar a la familia*,³⁴ un text publicat pel frare Ferrandis el 1739, del qual no es coneix cap reedició, i que havia pogut arribar a les mans del col·loquier molts anys després de la seua publicació. És a dir que tot aquest temps s'havia escolat sense cap reedició valenciana con-

guda de literatura pietosa, amb l'excepció d'un *Modo de resar lo Rosari de Maria Santíssima*, publicat pel mateix fra Gabriel Ferrandis entorn de 1748,³⁵ i de versos hagiogràfics i altres textos menors.

Em sembla fora de dubte que el model de castellanització de l'església valenciana admet poques comparacions respecte del seu entorn geogràfic més pròxim, i també si el comparàvem amb àrees lingüísticoculturals més allunyades, com Bretanya, on la llengua del país es va mantenir en bona part com a llengua habitual dels àmbits parroquials, almenys fins a l'entrada del segle XX.³⁶ En les altres regions de llengua catalana –i el Rosselló hauria de tenir una consideració singular–, com ha assenyalat Rafanell «tot i l'origen castellà de la majoria dels bisbes, la dominància del català en la pastoral restarà intacta fins els últims anys del 700».³⁷ D'altra banda, i com mostra també el mateix Rafanell³⁸ a Catalunya la catequesi continuava fent-se en català, com ho fan veure l'abundància d'edicions i reedicions de catecismes en aquesta llengua fins a ben avançat el s. XIX.

A Mallorca, igualment, són molt abundants les notícies sobre edicions i reedicions d'aquesta mena de literatura religiosa, no solament al segle XVIII sinó també al XIX.³⁹ En tot cas tinc pocs dubtes que una certa utilització de la llengua pròpia en les pràctiques pietoses, tant a Catalunya com a Balears, van ajudar a mantenir en aquests territoris una continuïtat en la seua autopercepció com a comunitat diferenciada. Un fet que, no cal afegir-ho, es donava d'una manera ben distinta al País Valencià coetani.

Amb totes aquestes referències voldria subratllar que als inicis del món contemporani el poble valencià havia vist desfets

(per unes raons o altres, en unes o altres etapes) els seus signes de *valencianitat* tradicionals, és a dir, el conjunt de vincles que històricament el feien considerar-se com una comunitat diferenciada. I això no solament considerant els aspectes polítics i institucionals —elements també destruïts, per exemple, a Catalunya— sinó en uns altres, com la desaparició del dret privat, o la castellanització de la seua religiositat, que hem de considerar com a ben essencials. En tot cas, de la valencianitat tradicional únicament en romanien —com a element diferenciador col·lectiu— la parla quotidiana que feia els valencians distints de les comunitats castellanoparlants veïnes. Però, en últim extrem, a quin estat havia quedat reduïda la llengua?

A finals del segle XVIII el catedràtic de Botànica Vicente Alfonso Lorente y Asensio descrivia així el seu estatus social: «Su uso está contrahido a un corto distrito, menor que el de la provincia o reyno de su nombre; solo la habla el vulgo, y lo que no es vulgo solamente usa de ella en las conversaciones familiares; no se enseña a leerla y escribirla en las Escuelas, de que nace que de cada diez valencianos que saben leer y escribir el castellano apenas se encuentre uno que sepa hacer lo mismo en su particular dialecto; no se usa en oraciones o arengas públicas, sino en muy pocas ceremonias; no se escribe en ella de ciencias, sino solo romances, coloquios y semejantes papeles populares y festivos, para lo que es tal vez el idioma más acomodado del mundo. ¿Un idioma tal no puede reputarse en el mundo literario como casi muerto?»,⁴⁰

En tot cas, de la menystenidora, però no absolutament inexacta descripció del catedràtic de Botànica, sí que es pot inferir almenys una clara conclusió. El grau de

prostració —i, si es vol, de degradació— de la llengua i del seu ús social la invalidava també, en bona mesura, com a element aglutinador i comunitari (una qüestió sobre la qual caldrà tornar més endavant). Al començament del segle XIX —és a dir, a començaments dels temps que considerem com a «contemporanis»— la llengua pròpia era, per a les elits valencianes, un instrument «casi muerto», o potser mort i oblidat definitivament. Per això, i des d'aquesta perspectiva, havia d'escriure el poeta protorenaiixentista: «i una cançó diré, filla del cel / en l'olvidada llengua de mos avis / més dolça que la mel», com escrivia significativament Tomàs Villarroja el 1841.

Però també és cert que si seguïem una altra òptica, les conclusions no podien ser les mateixes. Perquè, oblidada per qui? Resulta un fet obvi que als anys en què s'editaven els versos citats a la revista *El Liceo*, els habitants del país —catalanoparlants la gran majoria— no havien oblidat la seua llengua: la parlaven cada dia. En aquest sentit les percepcions de Vicent Ortí, de 1738 («Molts papers hi ha en esta plaça / i són molt retumbants / e no sé si els llauradors / lo que ells diuen entendrán»),⁴¹ continuaven essent absolutament vàlides prop d'un segle després.

A mitjan segle XIX, exactament el 1854, el mestre Miguel Rosanes, director de l'escola pública de Sueca, explicava les dificultats suprenumeràries que el seu ofici li implicava a la Ribera del Xúquer perquè —escrivia— «es muy poco y casi insignificante lo que los niños pueden aprender por sí mismos por medio de los libros de texto, por la sencilla razón que no comprenden el significado de las palabras». Aquest fet tan palmari —el que els xiquets

senzillament no entenien les paraules del seu *cató*— «es preciso tocarlo prácticamente —afegia el mestre Rosanes— para formarse una idea del ímprobo trabajo que esto ocasiona. Cuando nosotros tomamos posesión de la escuela que dirigimos —i als arxius municipals de Sueca consta que això es produí el 1845—, no hubo entre cincuenta niños mayores de 9 años uno solo que supiese el significado de la palabra *ceni-za*. Dios sabe lo que esto nos desalentó». ⁴²

La realitat lingüística del país —que òbviamment reflecteix molt millor les observacions de Rosanes que no els refinats poemes de Villarroja— no ens hauria de fer oblidar, de tota manera, una altra mena de realitats: el fet que, per als seus parlants, la llengua s'havia convertit en un *sermo rusticus* que en bona part no era sinó un estigma social. Fins i tot per a aquells que, com el col·loquier Vicent Clèrigues, expressaven per ella un espontani afecte nativista: «El qui ignore el valencià / calle el pico, si pot ser. / I no es fique a batxiller / si parlem o no en cristià. / Que esta jerga al sà i al plà, / té més gràcies estampades / que quantes n'hi haurà inventades / per andalusos, murcians, manxegos ni castellans/ tres mil millions de vegades». ⁴³

Malgrat que algun benemèrit erudit, com és el cas de Sanchis Guarner, ha transcrit el text que acabe de citar manllewant la paraula *jerga* i substituïnt-la per *llengua* ⁴⁴ —sense dubte volent fer oblidar el significat del primer mot, que no és altre que el d'un llenguatge de germania, propi d'un clan o secta, i difícil d'entendre— el seu sentit a la València de Clèrigues no podia ser altre que el d'una parla inculta (una *jerga al sà i al plà*) un *patois* bròfec, propi només que de les classes subalternes.

Tot contribueix a fer veure el procés de trencament històric —des de la *decapitació* del barroc fins al desarborament col·lectiu del XVIII— del complex teixit de la valencianitat, de la «persistència de la consciència diferenciadora», que és l'excel·lent fórmula que Pere Anguera ha utilitzat per definir la catalanitat a Catalunya. ⁴⁵ És la persistència de la catalanitat contemporània, d'aquesta «consciència diferenciadora», la que va permetre el trànsit posterior cap a polítiques reivindicatives i, en definitiva, cap al naixement del catalanisme polític.

Al País Valencià el trencament de la valencianitat —fruit del procés dibuixat a les pàgines precedents— contribueix, en canvi, a una determinada fragilitat identitària que es feia ben patent a l'inici de l'època contemporània. Aquesta fragilitat identitària implicà la destrucció de determinats continguts culturals lligats a la llengua. Si l'idioma es *patoisitzava* acceleradament, és a dir, perdia acceleradament prestigi entre els seus parlants, el procés de substitució es produïa en termes de llarga durada i, en tot cas, afectava progressivament sectors urbans de les grans ciutats i penetrava lentament dins sectors de la burgesia, que sí que «oblidava» la llengua, si hem de recordar una vegada més els coneguts versos de la primera Renaixença. En últim extrem totes aquestes qüestions haurien de relacionar-se amb el que s'ha denominat «los logros y los límites de la asimilación nacional» ⁴⁶ contemporània que a l'Estat espanyol, al seu conjunt, no segueixen sempre un camí plenament concordant al model francès estudiat brillantment per Eugen Weber, i que tenia com a primer objectiu convertir «peasants into frenchmen». ⁴⁷

Fet i fet, mig segle després del *flash* lingüístic que ofería el mestre Rosanes de Sueca, la situació de la llengua al País Valencià –i especialment als seus molt extensos àmbits rurals o ruralitzats– no havia experimentat canvis massa substancials. El 1896 el diputat valencià Manuel Polo i Peirolón, d'ideologia pròxima al carlisme, instava el Govern a què «fijase su atención acerca de lo que está ocurriendo en varias escuelas de instrucción primaria, tanto de niños como de niñas, en las que se habla algún dialecto regional, como ocurre en las Vascongadas, Valencia, Cataluña, Galicia y Baleares». Per al diputat, «desde el momento en que falta el medio indispensable para la comunicación –és a dir, que professor i alumne poguessen comunicar-se en la mateixa llengua–, un profesor de instrucción primaria tropieza con dificultades insuperables para enseñar, pues empieza por no poderse hacer entender por sus discípulos».⁴⁸

Aquesta situació té, al meu entendre, una forta relació amb l'escassa capacitat de modernització que durant dècades posà de manifest l'Estat espanyol i que té un model arquetípic en la descripció que va fer Blasco Ibáñez de l'escoleta de *La Barraca*, instal·lada no en un paratge remot, sinó a les mateixes portes de la ciutat de València. «Era una barraca vieja, sin más luz que la de la puerta y la que se colaba por las grietas de la techumbre; las puertas de dudosa blancura [...] unos cuantos bancos, tres carteles de abecedarios mugrientos, rotos por las puntas, pegados al muro con pan mascado». En aquest escenari un docent foraster –«sin título de maestro», puntualitza el novel·lista– tractava vanament amb «el método moruno», és a dir «canto y repetición [...] meter las cosas en

las duras cabezas de aquellos pequeños salvajes [...] y que no reculasen ante el idioma castellano. Los había que llevaban dos meses en la escuela y abrían desmesuradamente los ojos y se rascaban el cogote sin entender lo que el maestro quería decirles con unas palabras jamás oídas en barraca».

Les fragilitats identitàries a les quals he al·ludit anteriorment contribueixen, en tot cas, a explicar la fluïdesa amb què serien assumides –malgrat la resistència objectiva dels xiquets de l'escoleta de Blasco Ibáñez i de tots els seus innombrables predecessors i successors– tant les directrius ideològiques bàsiques que emanen de la construcció de l'Estat liberal espanyol, com el que generaven al mateix temps els nous espais provincials de poder. Fent referència a la primera qüestió, sembla molt significativa, per exemple, l'actitud que reflectia el 1820 un personatge abans citat com el col·loquier Civera. Civera era dels qui s'escandalitzava de l'escassa consideració que molts dels seus compatriotes tenien de la llengua pròpia. Ell mateix –liberal convençut– havia tractat de conrear-la, i entre altres escrits havia fet alguna obra per tal d'instruir els seus paisans –en l'únic idioma que aquests entenien plenament– «en lo nou sistema constitucional». De tota manera la posició de Civera, i de ben segur la d'uns altres com ell, tenia uns límits que no es podien transgredir. «Advertència –es preocupava de precisar el col·loquier–: en lo que va dit en este Pròlec, no pretenc oposar-me a les sàvies òrdenes de la Superioritat que mana es faça l'instrucció pública en llengua castellana».⁴⁹ És a dir que en un any com el de 1820 –en el qual ja es dibuixava un nou imaginari: el de la nació espanyola– al País Valencià resultava especialment ardu

—com feia veure Borja de Riquer referint-se a Catalunya— tenir una visió conjunta, al mateix temps, de les velles identitats i de les noves.⁵⁰ Per als liberals valencians com Civera, la *Superioridad* —així, amb una significativa majúscula— dictava les noves lleis i els nous escenaris polítics, fets que malgrat implicar *nolens volens* la desaparició de la vella identitat, eren normes *sàvies* i, a més a més, ineludibles.

En tot cas, si aquesta era la posició d'un escriptor popular, d'un «col·loquier» com Civera, per a personatges d'una certa entitat com l'historiador liberal Vicent Boix —una referència essencial a l'erm intel·lectual que és la València del XIX— l'abolició de les institucions del vell Regne havien significat també un punt i final en el manteniment de la vella identitat. «Reducido entonces a formar parte de la corona de Castilla, [el Reino de Valencia] solo ocupa una gran posición en la monarquía por sus riquezas y su población».⁵¹ El record de les «antigues llibertats» i de l'extrema brutalitat de la seua supressió —«de esta época data gran parte de nuestras calamidades y la decadencia de nuestro reino», escrivia clarament l'historiador— no implicaren ànsies restauracionistes de la vella foralitat —segurament políticament inviables—, però tampoc no propiciaren un tipus de pensament polític en el qual certs trets supervivents de la vella identitat poguessen conviure amb la nova identitat que estava creant-se (és a dir, l'espanyola) sense ser completament destruïts. De manera ben significativa, la monumental *Història* de Boix ni tan sols esmentava ni valorava la divisió provincial de l'antic Regne. Les agregacions paral·leles d'extensos territoris històricament castellans —fet d'obvi significat polític que afavoria enca-

ra més la dilució de la vella entitat identitària en el nou Estat-nació— s'esdevenien amb idèntics i significatius silencis.

La consagració d'un nou espai de poder provincial —tan fluïdament acceptat després de la lenta desarticulació de la vella identitat— òbviament va fragmentar les demarcacions administratives, però trencà igualment els àmbits polítics, i arribà a afectar (com hem de veure immediatament) els escenaris de la pròpia autopercepció. Des d'aquells moments, en definitiva, no hi ha una política valenciana sinó tres: tres compartiments estancs provincials que mai cap força política —fos del signe que fos— no va posar en qüestió, almenys fins als primers anys del segle XX.

En tot cas, i per citar un exemple que al meu parer té molt de revelador, i al mateix temps de paradoxal, molt poc després de la mort de Pi i Margall —que, com és sabut, entenia les províncies com a entitats que havien estat creades «sin tener en cuenta ninguna razón étnica, ni geográfica, sino solamente necesidades administrativas»,⁵² i que pel seu compte propugnava la reestructuació de l'Estat espanyol en 14 Estats federats—, els seus seguidors valencians, al contrari, decidien «invitar a los federales de las provincias de Murcia y Albacete, para que juntamente con los que forman la Región valenciana constituyan el Estado de Levante».⁵³ Amb aquesta significativa y desconcertant paradoxa —que d'alguna manera representa la culminació del procés de destrucció històrica valenciana— s'inaugurava una nova (encara que parcial) autopercepció dels valencians, en la qual la valencianitat essencial del país quedava anorreada. Aquesta autopercepció ja l'havien oferit —d'una manera, si es vol, encara més grollera— els valencians

residents a l'Havana quan redactaven el 1878 –per celebrar el matrimoni del rei Alfons XII– versos com els següents: «Castelló, Murcia, Valencia, / Albasete y Alacant, / formen un poble chegant / de la mateix prosedensia. / Per això chunts en presencia / de tanta lluida chent, / alsem la bandera al vent / de esta terra española, / del Rey que la *Pau* tremola / festechant el casament». ⁵⁴

No cal subratllar que la ideologia que de fet unia els fervorosos monàrquics de l'Havana de la Restauració i els federals de començament del xx, representa un dels punts d'inflexió més profunds en tot aquest llarg procés d'autonegació que, respecte de la seua pròpia trajectòria com a poble, posaven en joc –a través d'una trajectòria històrica que ací s'ha tractar de desbrossar– una quantitat no menyspreable de valencians. És dins d'aquest procés –que hauré de circumscriure ara al xix–, quan determinats escriptors, com és el cas de Vicent Boix, van començar a exhumar alguns vestigis de l'antic patrimoni cultural, i no va mancar significativament gent, «personas apreciables –les considerava el mateix Boix– que nos han hecho presente la conveniencia de que vertiéramos al castellano estos y otros trozos de nuestro antiguo lemosín». ⁵⁵ El fet fa veure, en tot cas, que no eren solament castellans –com en el seu temps havia cregut Gregori Maians– els qui volien fer oblidar la memòria d'«antigues llibertats», o de la vella identitat. Alguns autòctons s'hi afegien voluntàriament dins d'aquest camí.

El nou patriotisme –el de l'unitarisme espanyolista– no solament es projectava cap al present o cap al futur, sinó que ho feia també –i no amb menor força– cap al passat i els seus perills, perquè com va

expressar –i ben nítidament– en el seu temps, un teoritzador rellevant de la nació (de l'Estat-nació) com Ernest Renan, resultava obvi que «l'oubli, et je dira même l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la création d'une nation, et c'est ainsi que le progrès des études historiques est souvent pour la nationalité un danger. L'investigation historique, en effet, remet en lumière les faits de violence qui se sont passés a l'origine de toutes les formations politiques, même de celles dont les conséquences ont été les plus bienfaisantes». ⁵⁶

Alguna connexió existeix entre el pragmàtic pensament de Renan i els consells que feien a Boix aquelles «personas apreciables» que li demanaven l'eliminació, a la seua obra, de qualsevol vestigi cultural catalanesc en terres valencianes. L'historiador, però, reproduïa alguns –en realitat, pocs– poemes, oracions i documents escrits en un robust català medieval o renaixentista que, d'una o altra manera, no podien sinó contribuir –si eren considerats fora d'una estricta òptica arqueològica– a la creació d'una nova perspectiva intel·lectual a l'hora de repensar el país.

En aquestes referències hauria d'emarkar-se, al meu entendre, el sentit de l'obra de Constantí Llombart que conté elements que impliquen una primera inflexió en la percepció col·lectiva dels valencians i que, en definitiva, obren camins a les primeres reivindicacions col·lectives. Ningú, però, hauria de cercar en l'obra de Llombart –dispersa, autodidacta i, en últim extrem, molt poc elaborada– un corpus de doctrina política estructurat i coherent, encara que sí una nova mirada, una nova lectura sobre el passat i el present del País Valencià. A la seua obra hi ha una percepció –que Llombart atribueix a cau-

ses externes al país, és a dir a les estrictes interferències provinents de Castella— d'una història valenciana truncada, de la interrupció traumàtica d'uns segles en els quals la llengua i la literatura pròpies van adquirir normalitat i esplendor. És tot això el que, d'una o altra manera, motiva la seua actitud cívica, que és en bona part una actitud prepolítica.

«I esta llengua —recordava el fundador de Lo Rat Penat— que tantes glòries i grandoes conta en la seua història, casi es pot dir des de que lo realme d'Aragó, per motiu de lo casament de los reis catòlics s'uní a la de Castella, no ha fet més que anar de mal en pitjor, fins a l'extrem de que tant los mallorquins, com los catalans i valencians, no fa molts anys per a res la usàven en sos escrits. ¡Tal fon per desgràcia lo predomini que la corona de Castella n'exercí sobre la d'Aragó, tal en fou, que ni la llengua que esta parlava va deixar-li! Poc a poc los castellans feren oblidar a los fills de l'antic Regne d'Aragó la llengua que heretàren de los seus avis...»⁵⁷

Sembla obvi que la impetuosa lectura històrica de Llobart resultava maniquea, epidèrmica, i un tant esbiaixada quan, de manera escassament realista, feia residir tots els mals del país en l'imperialisme castellà, mentre els propis valencians es trobaven absents —jugant un rol estrictament passiu— en tot aquest procés pretesament unilínia. Des d'aquest punt de vista la llengua, per exemple —i sense dubte el conjunt de la cultura autòctona— «havia resultat llastimosa i tirànicament de mort ferida pel rei En Felip V, al decretar en 29 de Juny de 1707, la despòtica abolició dels nostres venerables furs i privilegis».⁵⁸ En qualsevol cas és sobre aquesta mena de bases sobre les quals es fonamentava, segons

Llobart, «la pretenguda unitat nacional»,⁵⁹ qualificatiu aquest que ben poques persones haurien utilitzat a la València del seu temps.

Fet i fet, però, les característiques suares assenyalades de l'obra de Llobart tampoc no permeten avui reconstruir fidelment el seu ideari polític complet. En tot cas, els seus orígens federals ajudarien a presuposar —amb totes les cauteles pròpies d'una hipòtesi de treball— que, en últim extrem, podria tractarse de reconstruir l'estructura política de l'Estat —és a dir, tractar de fer compatibles les noves i les velles identitats— sobre uns fonaments diferents del que havia caracteritzat la trajectòria del liberalisme espanyol. En tot cas el que sí que es pot subratllar és que el seu tipus de model cultural —que va arribar a constituir per a ell una preocupació prioritària— era segurament el que, d'una manera o altra, estava forjant-se coetàniament a Catalunya. «Per dir-ho tot d'una volta —escrivia Llobart—: los catalans a força de treballar, han pogut restaurar una literatura, que és la nostra, o dit en més exactitud, se'n han creat una completament nova».⁶⁰ Una actitud aquesta, doncs, que sembla desconèixer els *arrières-pensée* conservadors i espanyolistes sobre la Renaixença catalana, que tan clarament expressava el 1884 Teodor Llorente en subratllar «la diferència de criteris [existent] entre els trovadors valencians, que al lloar les glòries de nostre antic Reine, no aspiren a restablir-lo, en dany de la unitat espanyola, i els trovadors catalans —molts d'ells, si no tots— que treballen per l'autonomia de Catalunya».⁶¹

Fóra, però, una simplificació —si no una fal·làcia— deduir de tots aquests plantejaments una dicotomia radical entre les

posicions que podríem anomenar com de «dretes» i d'«esquerres» en els inicis de la qüestió valenciana. No es coneixen gaires comentaris favorables a les tímides, i en tantes ocasions erràtiques, posicions reivindicatives de Llombart que, en qualsevol cas, mai no varen ultrapassar els àmbits lingüísticoculturals (però que òbviament únicament podien assolir un últim destí i una darrera coherència en un context de reivindicació política).

De tota manera, repassar les fonts documentals del naixement de Lo Rat Penat –una societat fundada pel mateix Llombart amb l'expressiu lema «pel fil traurem lo capdell»– implica trobar-se constantment amb les suspicàcies i els recels –ara sí: declaradament polítics– de «personas apreciables» que, com li havia esdevingut a Vicent Boix en altres temps i en altres circumstàncies, posaven de relleu una hostilitat poc dissimulada respecte a la possibilitat de recuperació de la vella identitat, mentre subratllaven amb força la seua identificació amb la nova, la de l'Estat-nació espanyol. Així, un dels primers presidents de Lo Rat Penat, Fèlix Pizcueta, actiu revolucionari de «La Gloriosa», advertia públicament que la nova entitat no obeïa «a alguna mira d'exclusivisme provincial i quant més a alguna idea separatista [...] ans que tots som fills i amants de la noble terra espanyola; que no ressucitem les glòries de l'antic Reialme valencià, més que per tenir el goig que no s'obliden i se perguen com la seua llengua en l'obscuritat del temps».⁶²

El conservador Llorente, per la seua banda, no sols coincidia plenament amb el progressista Pizcueta, sinó que rebutjava expressament «la ilusión de que pudiera deshacerse la obra de la historia [...] vol-

viendo en los usos de la vida social y pública al antiguo idioma. Esto, ni nos parece posible, ni lo juzgamos conveniente».⁶³

Malgrat les inequívokes manifestacions d'aquests emblemàtics personatges, malgrat la declarada convicció del mateix Llorente que escriure en la llengua del país no era sinó una «inocente satisfacción»,⁶⁴ no mancarien explícites acusacions, veus d'alerta:⁶⁵ la d'aquells que entenien que d'aquesta manera –amb el conreu literari de la llengua pròpia, i amb una certa recuperació del passat propi– s'amenaçava directament la construcció de la nació espanyola: «No, no es tan solamente / el puro amor a las locales glorias, / i el estudio inocente de anticuadas historias, / lo que evocais, sin repararlo acaso, / oh, vates españoles / que la lengua olvidais de Garcilaso [...] / vuestros cantos tal vez marquen la huella / por dó ha de ser ¡ay triste! desgarrada / la patria idolatrada / en el furor de cantonal querella...».

El text precedent –que es publicava el 1883 en pàgines del conservador i influent diari *Las Provincias*, fundat i dirigit pel mateix Llorente– no és, en qualsevol cas, ni excepcional ni anecdòtic. Expressa, en últim extrem, una concepció inequívoca de la nació espanyola monolíticament unitarista que pot considerar-se –amb comptades excepcions– patrimoni comú de conservadors i de progressistes. Així ho manifestava, per exemple, en 1879, i amb un accent que no tenia res que envejar als versos citats anteriorment, Lluch Soler (biògraf de Llombart i editor del mític periòdic anticlerical *La Traca*): «Los que sospechan que ese movimiento intelectual [la Renaixença] puede fomentar en lo político ideas separatistas, sospechan sin fundamento [...] pero si esta refflorecencia

pudiera en el transcurso de los años reportarnos el más leve disgusto, sepultemos las costumbres, tradiciones, historia, lenguaje, y todo, todo aquello que directa o indirectamente pudiera entonces contribuir a perturbar la felicidad de nuestra querida cuanto desgraciada España».⁶⁶ La vella identitat se subordinava sense condicions davant la nova.

L'arrelament i la persistència al País Valencià d'un espanyolisme militant com el que acabe de referenciar, és un fenomen polític, com és ben sabut, difícilment detectable no ja a Catalunya, sinó també a Mallorca on, en qualsevol cas, va adquirir un caràcter «epidèrmic i instrumental», segons l'expressió d'Isabel Peñarrubia.⁶⁷ Al País Valencià, tanmateix, aquest espanyolisme *enragé* es convertia en un denominador comú de pràcticament tot l'escenari ideològic i polític local. «Para ofrendar nuevas glorias a España», la primera estrofa de l'himne de l'Exposició Regional de 1909 –musicat per un conegut compositor de sarsueles, el mestre José Serrano–, i que la dictadura de Primo de Rivera elevava significativament a la consideració d'himne regional, és probablement el paradigma d'aquesta ideologia política. Els valencians, com en alguna ocasió va subratllar Joan Fuster, exhibien –i aquest podria ser un excel·lent tema per una tesi doctoral– un patriotisme espanyol d'unes característiques que no son freqüents ni tan sols en aquells territoris la història, la llengua i la cultura dels quals constitueixen –per utilitzar l'expressiva fórmula de don Antonio Machado– el «macizo de la raza».

En tot cas –i malgrat les característiques conegudes de la Renaixença valen-

ciana, que sense dubte apareixien com un «anacronisme artificialment mantingut», per utilitzar l'excel·lent definició que T. S. Eliot encunyava per al País de Gal·les– és cert que també s'obrien unes altres concepcions, com les que suggeria el 1881 Josep Maria Puig i Torralva, un deixeble de Llobart, per al qual «la idea del valencianisme no es tanca sols en conrear les nostres coses *passades*, sinó també les *presentes* i *esdevenidores* [perquè] ocupa tots los temps i tots los àmbits de la *casa*».⁶⁸

La primera formulació doctrinal coherent i articulada d'un valencianisme que ja no era una mirada enyoradissa sobre un passat llunyà, la formularia vint anys més tard, el 1902, el doctor Barberà i Martí, el qual no solament rebutjava obertament l'«absorció i l'assimilació castellana», sinó que reivindicava per a l'antic Regne «el dret d'autogovernar-se» i, citant significativament Herder i l'organització nacionalista Joventut Romanesa, entenia que «qui ataca la meua llengua vol robar-me la meua intel·ligència, el meu mòde de vida, el meu honor i els drets del meu poble».⁶⁹ Dins aquest context el doctor Barberà assenyalava que, en últim extrem, Espanya era un Estat compost per distintes nacionalitats.

Els distints punts abordats per Barberà al seu discurs un tant fundacional del modern valencianisme polític –la reivindicació de l'autogovern, la concepció d'una certa plurinacionalitat de l'Estat espanyol, la dignificació de la llengua pròpia– obrin *volens* una nova etapa dins la història valenciana del segle XX, però que ja escapen a les consideracions que ací volia plantejar. □

1. Joanot Martorell i Martí Joan de Galba: *Tirant lo Blanc*, II, Barcelona, Edicions 62, p. 205.
2. Francesc Eiximenis: *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, Barcino, 1927, p. 35.
3. Antoni Ferrando: *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, Universitat de València, 1980, p. 158.
4. Ramon Muntaner: *Crònica*, Barcelona, Edicions 62, 1979, p. 58.
5. James Casey: «El patriotisme en el País Valencià modern», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, XI, 23/24 (1996).
6. José Álvarez Junco: *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001, p. 55.
7. Pep Solervicens: *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser*, València, 3i4, 1988, p. 39.
8. Carlos José Hernando Sánchez: *Castilla y Nápoles en el siglo XVI. Linaje, Estado y Cultura (1532-1553)*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1994.
9. Joan Reglà et alii: *Història del País Valencià. 3. De les Germanies a la Nova Planta*, Barcelona, Edicions 62, 1975, pp. 128-130.
10. Vicent Pitarch i Almela: *Llengua i Església durant el Barroc valencià*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 334.
11. Jaume Vicens Vives: *Notícia de Catalunya*, Barcelona, Àncora, 1960, p. 153.
12. Joan Fuster: *La decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial, 1976, p. 136.
13. Emili Gómez Nadal: «Prefaci» a *Articles (1930-1939). El País Valencià i els altres*, València. Edicions Alfons el Magnànim / IVEI, 1990, p. 36.
14. Miquel Batllori (ed.): *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, Barcelona, Quaderns Crema, 1998.
15. Vicent Pitarch i Almela: «La llengua de l'administració eclesiàstica (País Valencià, segles XVII-XVIII)», *L'Espill*, 6/7 (1980), i *Llengua i església...*, cit. *supra*.
16. V. Pitarch i Almela: *Llengua i església...*, pp. 181-182.
17. Es refereix al bisbe d'origen castellà Justino Antolínez de Burgos, un personatge exemplar en aquest aspecte, que va tractar senzillament d'aplicar a la seua Diòcesi de Tortosa les directrius lingüístiques emanades de Trento. No cal afegir que el tarannà de monseñor Antolínez constitueix una franca excepció en l'actuació de la jerarquia eclesiàstica del seu temps al Regne de València.
18. V. Pitarch i Almela: *Llengua i església...*, pp. 181-182.
19. Pere Joan Porcar: *Coses evengudes en la Ciutat i Regne de València. Dietari (1598-1628)*, València, Alfons el Magnànim, 1983, p. 265.
20. José Ribelles Comín: *Bibliografía de la lengua valenciana*, III, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, 1943, p. 109.
21. Teodor Llorente: *Valencia*, I, Barcelona, Daniel Cortezo y C^a, 1887, p. 159; Juan B. Perales: *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, València, Terra, Aliena y Compañía, 1880, p. 739; Modesto Lafuente: *Historia General de España*, tom 11, Barcelona, Muntaner y Simón, 1888, p. 225.
22. J. Vicens Vives: *Notícia de Catalunya...*
23. J. Casey: «El patriotisme...», p. 10.
24. Núria Sales: *Els botiflers (1705-1714)*, Barcelona, Dalmau, 1999.
25. Fray Gerónimo Belvís y Escrivá: *Informe a la Reyna Nuestra Señora del Estado y condición de la guerra con que las armas enemigas...intentan la ruina de España, por los países rebeldes de Cataluña y Valencia*, Pamplona, Francisco Picart impresor, 1706, p. 3.
26. Enrique Giménez López: *Gobernar con una misma ley. Sobre la Nueva Planta borbónica en Valencia*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 1999, p. 15.
27. Carme Pérez Aparicio: «La guerra de Successió: una revolució camperola», en *I Congreso de Historia del País Valenciano*, III, Universitat de València, 1976, p. 520.
28. Antonio Mestre Sanchis: *Historia, Fueros y actitudes políticas*, València, Ajuntament d'Oliva, 1970, p. 292.
29. J. H. Elliott: *La revolta catalana (1598-1640)*, Barcelona, Vicens Vives/Crítica, 1989, p. XII.
30. A. Mestre Sanchis: *Historia, Fueros...*, p. 291.
31. *Ibidem*, p. 283.
32. *Libro de Bautismos de la Colegiata de San Nicolás de Alicante*, vol. 29, full 209, citat per Francisco Figueras Pacheco: *Provincia de Alicante*, en F. Carreras i Candi: *Geografía General del Reino de Valencia*, Barcelona, Alberto Martín, s.d., p. 229, nota 83.
33. J. Ribelles Comín: *Bibliografía...*, IV, Madrid, 1978, p. 235.
34. J. Ribelles Comín: *Bibliografía...*, III, Madrid, 1939, p. 356.
35. *Ibidem*.
36. Jean Marie Déguignet: *Mémoires d'un paysan Bas-Breton*, 16 ed. Spézet, An Here, 1998.

37. August Rafanell: *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries, 1999, p. 105.
38. *Ibidem*, p. 122.
39. Josep Amengual i Batle: «Els catecismes populars de Mallorca. D'instrument pastoral a mitjà de control cultural de l'Estat», *Mayurca*, 18 (1978-79), pp. 117-123.
40. Emili Casanova: «L'ortografia valenciana de les *Observaciones sobre el Reyno de Valencia* de Cavanilles, segons Vicente Alfonso Lorente», *Cuadernos de Geografia*, 62 (1997), p. 617.
41. J. Ribelles Comín: *Bibliografia...*, III, p. 425.
42. Miguel Rosanes: *Miscelánea que comprende vocabulario valenciano-castellano dividido en grupos para facilitar la memoria de las palabras en él contenidas*, València, Imprenta de José María Ayoldi, 1864, p. 73.
43. J. Ribelles Comín: *Bibliografia...*, IV, p. 237.
44. Sanchis Guarner cita almenys dues vegades el text reproduït ací. La primera l'esmenta de manera idèntica a la de Ribelles Comín (que sens dubte havia utilitzat el text original del col·loqui), és a dir reproduint el mot *jerga* (cf. *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*, València, Alfons el Magnànim, 1963, p. 129), mentre que en un llibre posterior (cf. *Renaixença al País Valencià*, València, 3i4, 1968, p. 15) el mot *jerga* és substituït pel de *llengua*.
45. Pere Anguera: «Catalanitat i anticentralisme a mitjan segle XIX», en DD.AA.: *El catalanisme d'esquerres*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, *Quaderns del Cercle*, 13 (1997), p. 7.
46. Manuel Martí i Ferran Archiles: «Liberalismo, democracia y Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c. 1914)», en Paul Preston i Ismael Saz (eds.): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia 1808-1975*, Madrid/Valencia, Biblioteca Nueva/Universitat de Valencia, 2001, p. 155.
47. Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: the Modernisation into Rural France*, Stanford University Press, 1976.
48. *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, 78, 14 agost 1986, p. 2344.
49. J. Ribelles Comín: *Bibliografia...*, IV, p. 235.
50. Borja de Riquer: «El surgimiento de las nuevas identidades contemporáneas: problemas para una discusión», *Ayer*, 35 (1999), p. 27.
51. Vicent Boix: *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia*, II, Imprenta Benito Monfort, 1845, p. 99.
52. Francesc Pi i Margall: *Ideari* (edició d'Isidre Molas), Barcelona, Edicions 62, 1965, p. 96.
53. «Acuerdos de la Asamblea Regional Valenciana, celebrada en Alicante los días 6 y 7 de abril de 1904», *apud* Consejo Regional Federalista de Valencia: *Derechos Constitucionales y Programa del Partido Republicano Federalista*, València, Imp. Pau, Torrijos y Compañía, 1904, p. 62.
54. J. Ribelles Comín: *Bibliografia...*, IV, p. 51.
55. V. Boix: *Historia...*, I, p. 492.
56. Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?*, Presses Pocket, s. l. 1992, p. 41.
57. C. Llombart: *Niu d'Abelles*, 2a ed, València, Imp. Ramón Ortega, 1876, p. VIII.
58. C. Llombart: *Los fills de la Morta-Viva*, València, Emili Pascual editor, 1883, p. XXIII.
59. *Ibidem*, p. XXV.
60. C. Llombart: *Niu d'Abelles...*, p. IX.
61. Teodor Llorente: *Llibret de Versos*, València, Teodor Llorente y Cía., 1884, p. 184.
62. Fèlix Pizcueta: *Discurs de gràcies en els Jocs Florals de València (1878)*, València, 1879.
63. [Teodor Llorente]: «La sociedad de Lo Rat Penat», *Las Provincias*, 13 julio 1878.
64. *Ibidem*.
65. «Voz de alerta», *Almanaque de Las Provincias*, 1883, p. 350.
66. M. Lluch Soler: *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*, Librería de Manuel Vilar, editor, València, 1879, p. 8.
67. Isabel Peñarrubia: «De pagesos a espanyols? La resistència mallorquina a la nacionalització espanyola», *El Contemporani*, 1 (1993).
68. Josep M. Puig i Torralva: *Calendari de Lo Rat Penat 1882*, València, 1881, p. 10.
69. Faustí Barberà i Martí: *De regionalisme i valentinicula. Discurs vell i comentaris nous*, València, Imp. Vives Mora, 1910, p. 28.